

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Олена ДЗЮБА

ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVIII століття (на матеріалах епістолярної спадщини)

Дзюба О.

**ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ
XVIII століття (на матеріалах епістолярної
спадщини) / Відп. ред. В.А.Смолій. –
К.: Інститут історії України, 2012. – 347 с.**

Вихід у світ під грифом Інституту історії України НАНУ праці Олени Дзюби, у назві якої є слова «приватне життя», – цілком очікувана подія, адже ця монографія стала логічним продовженням низки публікацій зі сфери мікроісторії, що видаються інститутом у рамках започаткованої 2010 р. серії «З історії повсякденного життя в Україні»¹. В академічній науці цей напрям активно розробляється з кінця 1990-х рр., коли розпочався пошук підґрунтя для багатовекторно-

го бачення історії – як у цілому, так і окремої людини у суспільстві². Відтак з'явилося розуміння необхідності персоніфікації історії, а отже, вивчення окремих індивідуумів і малих соціальних груп, способу життя та поведінки.

Саме тоді окреслився інтерес й до приватного життя, за визначенням російської дослідниці Н.Пушкарьової, – сфери повсякденності, залежної від індивідуальних, приватних рішень³. Ці напрями студіювань потужно представлені в російській історіографії працями відомих дослідників: історика Ю.Лотмана (про побут російського дворянства)⁴, культуролога Л.Гуревича⁵, а в останнє де-

¹ Див. сайт Інституту історії України НАНУ: [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua/?litera&askAbout=jittia>

² Див.: Мифология и повседневность: Гендерный подход в антропологических дисциплинах: Мат. конф. – Санкт-Петербург, 2001; Борисов С.Б. Мир русского девичества 70–90-е гг. XX в. – Москва, 2002; Мужики и бабы: Мужское и женское в русской традиционной культуре: Энциклопедия. – Санкт-Петербург, 2005 та ін.

³ Пушкарёва Н.Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий // Социальная история: Ежегодник: 2004. – Москва, 2005. – С.100.

⁴ Лотман Ю.М. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX вв.). – Санкт-Петербург, 1994; *Его же*. Декабрист в повседневной жизни (Бытовое поведение как историко-психологическая категория) // *Его же*. Избранные статьи: В 3 т. – Т.1. – Таллинн, 1992.

⁵ Гуревич А.Я. Многозначная повседневность средневекового человека // Искусство кино. – 1990. – №6; *Его же*. Проблемы средневековой народной культуры. – Москва, 1981.

сятиліття – дослідницею історичної етнографії Н.Пушкарьовою, яка фактично вперше в історичній науці Росії розгорнула вивчення проблематики з «історії приватного життя», «історії жінки», «історії повсякденності», спираючись на підходи, прийоми та методи прихильників школи «Анналів»⁶.

Нині не викликає сумнівів, що розгляд сфери приватного життя дає дослідникові можливість якнайближче підійти до розуміння індивіда, історії конкретної людини. У цілому коло питань, які могли б бути долученими до «приватного життя», «приватності», досить широке. Відтак кожен дослідник шукає свою специфіку⁷. Історик будує свої студії на основі мікроаналізу життєвих історій. Його насамперед цікавить, як це відбувалося? Як та чи інша подія вплинула на повсякденний побут людини? Він звертає увагу на ментальність і ментальні стереотипи, емоційні реакції, історію особистісних переживань окремих людей⁸. Етнолог занурюється передусім у побутові обставини життєдіяльності особи й, відповідно, його цікавлять конкретні традиційно-побутові компоненти, включно з матеріальними формами існування індивідуума, повсякденними навичками та звичаєвістю⁹. Але за будь-яких підходів царина приватного життя, котра розглядається під кутом «особистої долі індивідуума», окреслюється в координатах як конкретного часу/простору/оточення, так і тріади: життя – любов – смерть.

Вдалим поєднанням різнобічних підходів до вивчення приватного життя є монографія О.Дзюби під інтригуючою для пересічного читача назвою «Приватне життя козацької старшини XVIII століття...». Про те, що книга викликала неабиякий інтерес, свідчить її статистика на сайті Інституту історії України НАНУ – понад 7260 переглядів і 483 завантаження (станом на середину квітня 2013 р). Виглядає, що сучасний читач таки відчуває потребу зануритися саме у внутрішнє життя своїх предків. За слушним зауваженням авторки, це відкриває шлях до розуміння сучасниками таких факторів, як соціальна структура суспільства, рівень правової свідомості та чинні правові норми, релігійні вірування, звичаї, традиції, культурні типи тощо. Найбільша ж концентрація приватного простежується передусім у родині – колі споріднених людей, поєднаних не тільки за кров'ю, але й вихованням, спільними клопотами, переживаннями, спогадами тощо. Таким осередком у всі часи (і праця О.Дзюби це беззастережно підтверджує) була саме сім'я, де засвоювалися культурні, традиційні, духовні цінності, вироблені суспільством.

⁶ Див.: *Пушкарёва Н.Л.* Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX вв.). – Москва, 1996.

⁷ Див.: *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2010; *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)* / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2010; *Якубова Л.* Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. – К., 2011; *Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2 т.* – Т.1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Відп. ред. В.Горобець. – К., 2012.

⁸ Див.: *Пушкарёва Н.Л.* История повседневности и частной жизни глазами историка // *Социальная история: Ежегодник: 2003.* – Москва, 2003.

⁹ Див., напр.: *Семейные узы: Модели для сборки: Сб. ст.* – Кн.1–2. – Москва, 2004; *Новый быт в современной России: гендерные исследования повседневности* / Под ред. Е.Здравомысловой, А.Тоткинз, А.Темкиной. – Санкт-Петербург, 2009; *Российский гендерный порядок: социологический подход* / Под ред. Е.Здравомысловой, А.Темкиной. – Санкт-Петербург, 2007 та ін.

Зрозуміло, що погляд у приватне життя вимагає звернення до специфічних джерел. Ідеться про перелік документів суто приватного характеру, а саме – листування, щоденники, мемуари, автобіографії, життєописи (зважаючи на специфічний характер деякі дослідники узагальнено назвали їх «сентиментальними»), а також приватноправові (нотаріальні) акти, зокрема заповіти, приватні грамоти, міські статuti, генеалогії, епітафії, літературні тексти тощо. Слід відзначити, що за уявної чисельності джерел, усі вони визначаються своєю лаконічністю, прихованістю інформації. Занурення дослідниці в далеке від нас XVIII ст., виокремлення в ньому «голосів», які б свідчили про приватне життя української козацької старшини – є спробою надзвичайною. Адже фактично йдеться про максимальне наближення до розуміння особливостей життєдіяльності еліти суспільства того часу, зокрема стереотипів поведінки, рис ментальності – усього того, що, власне, і відкриває шлях до «олюднення історії».

Зважаючи на те, що найпоширенішою формою комунікації у XVIII ст. було листування, в основу монографії О.Дзюби покладено кореспонденцію представників козацької старшини, а також вихідців із міщан і духівництва. Глибоке занурення авторки у відокремлений від нас кількома століттями час далось взнаки. Фактично, в її розпорядженні виявили листи обмеженого кола осіб, зокрема родин Полетик, Сулим, Скоруп, Войцеховичів, Милорадовичів, Забіл, Марковичів, а також П.Завадовського, І.Кулебяки, Г.Галагана, О.Шафонського, Г.Кониського, М.Ханенка, К.Розумовського, П.Калнишевського, Ф.Прокоповича, Г.Сковороди, Я.Лизогуба та ін. Проте задля отримання цих матеріалів – як комплексів, так і окремих листів, О.Дзюбі довелося не лише виявити та опрацювати весь обшир літературних праць із публікаціями епістолярної спадщини за останні майже півтора століття (О.Лазаревського, В.Модзалевського, О.Васильчикова, П.Клепацького, М.Горбаня, М.Петрова, Л.Гісцової та ін.), але й звернутися до документів, що зберігаються, зокрема, у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, фондах Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського, Російському державному архіві давніх актів, Російській національній бібліотеці імені М.Салтикова-Щедріна, Російському державному військово-історичному архіві. Окрім епістолярної спадщини залучено також джерела з генеалогії старшинських родин, заповіти, правові кодекси.

У своїй сукупності використані джерела проливають світло передусім на аспекти родинного життя, що відображено у запропонованій авторкою структурі дослідження: проблеми родинні, взаємини між батьками й дітьми; одруження, роль родини в пошуках наречених і шлюбних змовинах; інтимне листування; подружнє життя, місце та роль жінки у сім'ї, виховання й освіта дітей, релігійні переживання, життя, смерть, церква; приятельські, патронолістські взаємини; учителі та учні; інтелектуальні інтереси, генеалогічні пошуки, бібліофілство.

Уже перші сторінки книги присвячено саме родинним проблемам, котрі розглядаються, зокрема, на матеріалах комплексу листів Григорія Полетики

(1725–1784 pp.) – письменника, громадського, політичного та культурного діяча козацько-старшинського походження. Перед читачем розгортається панорама життя старшинського роду, що тягнувся від його батька – Андрія Полетики, який мав п'ятьох синів і чотири дочки (ще чотири сини померли в дитинстві). Сучасний читач із подивом для себе відкриє простий постулат: за словами Г.Полетики, повсякденне життя, як понад 235 років тому, так і тепер, проходить у «суетах человеческих». Серед тодішніх сімейних клопотів братів Полетик (Григорія, Степана, Івана, Андрія) – майнові суперечки з неодмінними судовими позовами (та, відповідно, свідченнями про хабарництво у судах), непорозуміння, тяжби (між батьком і сином, між братами) при поділі спадщини, що інколи ставало причиною образ і демонструвало вчинки «сверхъ натуралніе», клопотання щодо чинів, улаштування дітей на навчання та службу, встановлення опіки, а також різного роду справи з метою допомогти не тільки рідним (протекції «сродственникам»), але й знайомим, дружні поради тощо. У всьому розмаїтті життєвих справ, «хлопотах» і «безпокойствах», чітко простежується закономірність – родинна підтримка та взаємодопомога були усталеними нормами у суспільстві. Так само, як розподіл майна між членами родини за принципом рівності, без втручання судів, також мав місце – про це свідчить, зокрема, фрагмент листа Кирила Розумовського до сина Андрія: «Даби послѣ кончины моей не имели нужды разбираться, [...] и не таскаться по судам попусту».

Представлене також листування родини Войцеховичів, зокрема військового канцеляриста та бунчукового товариша Андрія Войцеховича – з «любезними» синами. У ньому простежуються як суворість у ставленні до дітей, так і прагнення батька бачити їх здоровими, багатими й благополучними. Про намагання убезпечити нащадків від помилок молодості, вплинути на їхню поведінку свідчать листи Федора Чуйкевича до свого пасинка – Михайла Ханенка.

Усталеною нормою була повага до батька та старших у родині. Діти, судячи з листа студента-медика Олексія Сидоровича, усвідомлювали, що мають підтримувати зв'язки з рідними «по синовской [...] должности». Вони розуміли тугу батьків при розлученні, зверталися до них: «Милостивый государь батюшка», «Милостивая государиня матушка», детально описували своє життя, службові й інтелектуальні здобутки, вітали зі святами, радилися при розв'язанні господарських справ, піклувалися та підтримували їх у випадку хвороби, смерті рідних тощо. Позбавлення батьківського благословення було неабияким покаранням для дітей.

В окрему главу авторка виділяє проблеми шлюбу, пошуку наречених. У родинах козацької старшини одружувались як за взаємними почуттями, так і за порадою батьків чи близьких родичів. Особливо вболівали за заміжжя дочок. Авторка розгортає перед читачем захоплюючу родинну справу чернігівського полковника П.Милорадовича, який будь-що намагався перешкодити шлюбу своєї двадцятирічної дочки з Іваном Дашкевичем – онуком прилуцького полковника Григорія Ґалаґана. У ній – далеке відлуння глибоких і щирих почуттів, упертості характеру, наполегливості у відстоюванні своїх рішень та прав, і надія, що життєві колізії матимуть щасливу розв'язку. Сучасники

можуть почерпнути у цій історії й батьківську мудрість, якщо погодяться, що дочці треба дати волю «в избранном женихѣ. Ей с ним жить, худо ли хорошо, сожальтъ на вас не будет».

Як свідчать листи, у середовищі козацької старшини мали місце так звані зговори малолітніх, коли батьки домовлялися про майбутнє одруження дітей при досягненні ними повноліття. Для сиріт наречених шукала найближча рідня, вона ж віддавала заміж і справляла весілля (листи С.Лизогуба). У випадках, коли дівчина при досягненні повноліття все ще не виходила заміж, пошуком нареченого також активно переймалася найближча рідня (лист Ф.Ширая). Проте участь родини в пошуках наречених не виключала одруження за взаємними почуттями (листування родин Безбородьків, Полетик). На основі аналізу заповіту О.Дзюба повернула з небуття історію пристрасного кохання онуки полтавського полковника В.Кочубея, яка заради коханого втекла з дому. Матеріали листування свідчать також про намагання вдів удруге вийти заміж. Але бажання залишитися вдовою сприймалося в родині з розумінням, що простежується, зокрема, у заповідях.

Очевидно, що для сучасного читача інтимне листування представників української еліти, яке сягає далекого від нас XVIII ст., становить особливий інтерес. Адже нині ми стаємо свідками того, як цей унікальний жанр міжлюдського спілкування поступово йде в небуття. Інтернет, електронне листування, СМС-повідомлення нині не залишають епістолярному жанру в його традиційній формі рукописного листа, який «мандрує» між поштовими скриньками, шансів на виживання. Нам залишається лише констатувати, що нащадкам складно буде дізнатися про наші почуття.

Попри застереження дослідників щодо автентичності «любовних листів», які датуються XVIII ст., авторка скрупульозно збирила відомі досі зразки такого роду листування, подала детальні пояснення обставин чергової любовної колізії. Легендарна історія кохання гетьмана Івана Мазепи та його хрещениці Мотрі Кочубеївни – такою, якою вона бачиться у дванадцяти любовних посланнях українського володаря, не залишає жодних сумнівів у тому, що козацька старшина знала, що таке високі почуття. За інтригуючої назви глави 3 («Інтимне листування») сучасний читач не знайде в «писмечках» закоханого чоловіка найменшого натяку на інтимність у сучасному розумінні слова (хіба що визнання «всѣ члонки цѣлую любезно»). До своєї дівчини він звертається: «Моя сердечне коханая, наймилѣшая, найлюбезнѣшая Мотроненько», «квѣте рожаной». Авторка монографії, цитуючи пестливі слова гетьмана, зауважує, що він використовував образи, почерпнуті ним із народної пісні. Хотілося б додати, що у цих словах – ідеал жінки XVIII ст., в якому неодмінно згадувалися «очиць», «личко» (біленьке; в іншому місці – «красне»), а також «біла ручка».

Наступну главу, цілком очевидно, присвячено подружньому життю, а саме – відносинам між жінкою та чоловіком, розподілу родинних обов'язків, прийняттю спільних рішень у майнових питаннях, вихованню дітей тощо. Окремо розглядається місце й роль жінки у сім'ї. Зокрема, авторка знову звертається до листів чоловіків до своїх дружин: Григорія Полетики до Олени

Іванівни, Василя Капніста до Олександри (Дьякової), Івана Лашкевича до Анастасії Милорадович та ін. У них – відлуння давніх житейських повсякденних клопотів: господарські справи, звіти про витрати, убоління за здоров'я рідних та скарги на власні недуги, поганий настрій, питання спадщини й поділу маєтностей (із висловлюванням побажання «[по] всей справедливости, согласия и спокойствия»), різного роду поради – у справах будівництва, упорядкування садиби, поточні новини (як громадські, так і сімейні), вітання рідним та багато іншого, того, що становило сенс життя пересічного представника українського соціуму. Через усі листи наскрізно проходить повсякденне піклування про дітей, включаючи турботу про надання їм якісної освіти, в тому числі за кордоном, про посаг, який залишався за дочкою в разі її заміжжя. У листуванні простежується усталена норма спільного життя, коли заміжній жінці не личило з'являтися в товаристві без чоловіка. Так само, як на свята та врочисті події, на весілля було заведено одягати найкращий одяг, запрягати найкращих коней («употребить лучшую упряжку, то есть шоры или наборные хомуты, кучеру же и фореятеру велите надеть руские синие кафтаны»).

Листування дозволило авторці зауважити надзвичайну активність і підприємливість жінок. Вони вели господарство, відстоювали свої маєтності, одружували дітей, опікувалися сиротами. Деякі жінки були добре освіченими. В останній чверті XVIII ст. жінки дедалі більше листів писали власноруч.

Отже, презентований О.Дзюбою у главі 4 («Подружне життя, місце і роль жінки у сім'ї») матеріал знову нагадує читачкам і читачам очевидну істину – якщо почуття після одруження залишаються незмінними, слова, якими чоловіки висловлюють свої поривання душі, будуть такими ж ніжними: «Матушка, душа моя, Елена Ивановна», «Дорогой, любезный друг мой, жизнь моя Сашенька, ангел мой». Хіба що у пристрасному бажанні бути ближчими до своїх дружин вони подумки цілували їх уже «тысячу раз», і мрії їх ставали сміливішими, адже цілували «дорогому другу» вже не тільки «прекрасные руки твои», але й «ноги, колена, грудь».

Окрему главу присвячено вихованню та освіті дітей – одній із найголовніших родинних проблем. Авторка, аналізуючи доступні їй джерела, зокрема листи Ганни та Федора Чуйкевичів, Григорія Полетики, Єлизавети Пашкевич тощо переконливо засвідчує, що виховання дітей у дусі християнської доброчинності, порядності й відповідальності, поваги до батьків – було обов'язком усієї родини. Козацька старшина дедалі більше усвідомлювала роль знань і належного виховання у майбутній долі продовжувачів свого роду («въ люди производитъ»), а відтак їм прагнули дати освіту в найкращих навчальних закладах – як України, так і Західної Європи. З особливою цікавістю читаються наведені О.Дзюбою фрагменти листів із батьківськими настановами («увѣщание») щодо синівської поведінки («яствиями и питиями, а найпаче упоющими, что тебе отъ нас запрещается, и долгим сномъ себя не отягощать»). Вони просили своїх нащадків жити скромно, без «излишеств в платье и галантерее» (листи М.Ханенка до сина Василя). Безумовно, сучасному читачеві близькі та зрозумілі батьківська емоційність, тривога, біль, спроби мовою сентенцій втримати дітей від поганих учинків. Цілком упізнавана й згадка про

хабар (у розмірі 1200 руб., 30 фунтів шоколаду та кілька соболів на окантовку шуби), переданий батьком «резидентові» заради здобуття сином німецьких офіцерських чинів.

Звернення до особистого листування козацької старшини дозволило авторці торкнутися також зазвичай прихованих сфер приватного життя, таких, як дотримання церковних обрядів, сповідання, причастя, миропомазання. Це дало можливість наблизитися до розуміння того, як у далекі часи індивідум сприймав сутність життя та смерті.

За матеріалами епістолярної спадщини (листи Петра Завадовського, Миколи Мотоніса, Миколи Ханенка, Петра Апостола та ін.) відтворено також приклади дружніх і приятельських стосунків, що мали місце серед представників вищої соціальної верстви. Показово, що звернення до адресата завжди відрізнялися шанобливістю. Козацька старшина не була позбавлена й пієтету до впливовіших осіб – тих, на чие сприяння за необхідності можна було б розраховувати. Задля цього не оминали нагоди нагадати про себе, висловити дружні почуття. Так, однією з форм етикету було вітання рідних та приятелів зі святами, днями ангела, передавання подарунків.

Питання формування світогляду та, відповідно, інтелектуальних інтересів О.Дзюба простежує на прикладі пари вчитель – учні: Феофан Прокопович і Яків Маркович, Стефан Яворський та Пилип Орлик, Григорій Сковорода і Василь Томара та Михайло Ковалинський, Георгій Кониський та Опанас Лобисевич, Василь Рубан. Листи, що збереглися, а також щоденникові записи засвідчили, яких зусиль докладали вчителі заради плекання високоосвічених і, головне, моральних учнів. Водночас кореспонденція проливає світло на те, що українській еліті здавна були притаманними уявлення про такі цінності, як відданість своєму наставникові, вдячність йому за науку та допомогу, яких вистачало на десятиліття.

В останній главі предметом уваги виступають особливості перебування вихідців із козацького старшинського (та міщанського) середовища в Петербурзі, що найменше пов'язане з власне приватним життям. Між тим, у листуванні простежується активна участь української інтелектуальної еліти у громадському та культурному житті російської столиці, прагнення реалізувати свої інтелектуальні потенції, та водночас зберегти власну «інакшість». Епістолярій передає дружню атмосферу «земляцтва», взаємопідтримки, зацікавленості в успіхах своїх співвітчизників у чужому краю.

Видається цілком закономірним, що праця, присвячена приватному життю козацької старшини й виписана на матеріалах епістолярної спадщини у хронологічних межах XVIII ст., виявилася надзвичайно етнографічною. Представлені в ній відомості можна віднести до розряду раритетних. Так склалося, що етнологи, занурені переважно в польові матеріали, як власні, так і своїх попередників, звертаються до свідчень, котрі містяться в архівних документах, доволі рідко. Відтак доробок О.Дзюби стане у пригоді всім, кого цікавить духовна й матеріальна культура українців періоду Гетьманщини взагалі, і побут козацької старшини зокрема. Чи не найцікавішою видається згадка про «родинний хліб», а також узвар, які молоді батьки передавали

найближчій рідні, передусім батькові, після народження своєї дитини. Про те, що серед козацької старшини це був усталений звичай, свідчить частотність згадки про нього в листуванні. Авторка слушно зауважує, що ця традиція символізувала прийняття новонародженого до роду. Щоправда, наступне її припущення, що в XIX ст. цей звичай уже мав назву «носити пироги», викликає сумніви, адже стало він фіксується лише в рівненсько-житомирсько-київсько-чернігівському ареалі. Суть його полягала в тому, що породілля після пологів відвідувала свою бабу-повитуху (кумів) із хлібним даром (від двох до дванадцяти хлібин/пирогів) у певні, визначені традицією, дні (через «шість неділь», «півгода», «год», найближче календарне свято, передусім – на Різдво, а також на Великдень). Адресат «приносу», своєю чергою, частину «пирогів» повертав адресантові¹⁰. На решті території України був поширеним звичай «носити вечерю» на Різдво (бабі-повитусі, кумам), до складу якої, до речі, входили кутя та узвар. Отже, видається, у середовищі козацької старшини існував інший звичай, суть якого передусім полягала у сповіщенні найближчій рідні про особливу родинну подію через передавання хлібу (узвару).

Безумовна заслуга авторки – цитування тих фрагментів з опрацьованих нею документів, в яких розповідається про приготування до весілля («играть свадьбу») та самого дійства. Так, читач із «перших вуст» дізнається про тогочасну весільну термінологію («весельные члены поѣхали перезвою»; «весельные сваты поѣхали восвояси»), звичай повідомляти рідних про змовини молодих, надсилаючи їм рушник («дочь моя бѣть челом, рушником поднося»), приготування посагу («приуготовления к отдачѣ, як ото платя, бѣля, постилѣ и других надобностей для ей нужныхъ и необходимыхъ»; «взят, что ей понравится, на мантилью и для обкладки очопковъ, да на буденную шубку»), випікання короваю («раздѣленѣ весельный каровой»), окремі випадки дарування молодим коштовних речей («особливе дарованни» срібні кубки), звичай підносити гостям весільний хліб та подарунок («зъ хлѣбом и хусткою») тощо.

Окремої уваги варті загалом рідкісні свідчення щодо поховальної обрядовості («отправу погребового акту»), традиційної для козацької старшини. Як впливає з листів, зокрема чернігівського полковника Павла Полуботка з приводу смерті генерального хорунжого Івана Сулими, існувало повір'я, що душа покійника лише тоді знайде спокій, коли буде оплакана «всѣмъ своимъ домомъ» і похована у своїй, а не чужій, де «и имени его милости никто никогда не помянетъ», землі. Як і тепер, у XVIII ст. літні люди намагалися заздалегідь приготувати для себе «смертний одяг». Ці, а також свідчення, віднайдені авторкою в описі майна померлого воронізького сотника Григорія Фридрикевича, дозволяють скласти уявлення про особливості спорядження небіжчика («купить в Глуховѣ 40 аршин тафти плотной, тоестъ не рѣдкой, цвѣтом кровавой или зеленой свѣтлой или голубой. Голанского полотна штуку»; «[споряджено] кунтушъ тонкій перцовый, кафтанъ жолтій, поясъ зелений

¹⁰ Див. докл.: Гаврилюк Н.К. Київсько-поліський варіант традиційної сімейної обрядовості на фоні суміжних територій // Київське Полісся (етнолінгвістичне дослідження). – К., 1989. – С.24; Боряк О.О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – К., 2009. – С.201–233.

з засновами золотими, положено шапку шитую, фуста (шовковий носовичок – *О.Б.*) матеріалная»).

Сторінки монографії містять розсиц, на перший погляд, дрібних етнографічних замальовок. Проте їх вік, а головне – достовірність дають усі підстави стверджувати, що вони можуть прислужитися для детальнішої реконструкції традиційно-побутової культури українців в усьому її розмаїтті. Так, варті уваги замальовки про святкування Різдва й Великодня та надсилання з нагоди свята вітань; опис жіночого гардеробу («рубашок з доброго полотна десять, постѣль на швабском полотнѣ, золотом и зеленимъ шолком [гаптовану], запасок двѣ материяльных и шнуровокъ двѣ, кунтушъ атласу венецкого, цвѣтом кармазиновый на сѣбѣркахъ, з опушкою соболлею») зі згадкою про «материнскій перстень з дияментами на образецъ сердца здѣланий»; перелік провіанту («горѣлки куфовъ простой доброй 6 или сѣмъ и доброй досужних барилъ три, сала бочку да круповъ гречаних з бочку»); бідкання Євдокії Граб'янки, що «горѣлки стоять не продани, бо не купують нѣхто»; згадка про народну звичку давати дітям «хлѣб жеванный», а також повсякденна звичаєвість – при сварках демонструвати «нѣсколько фиг» або «большого сорту дулю», «поматерно ссорится» та багато чого іншого.

У додатках уміщено 15 листів 1740–1770 рр., які дають можливість читачеві відчувати смак першоджерела й водночас засвідчують, яку значну працю проробила авторка, наближаючи їх зміст до сучасника. Реєстр листів, а також іменний покажчик надзвичайно корисні для тих, хто хотів би зануритись в історію козацько-старшинського соціуму. Книга містить цікаві ілюстрації (як-от портрети фігурантів листування, фотозображення Воскресенської церкви в Батурині), проте подані в неналежній поліграфічній якості, вони навряд чи виконують свою функцію зробити основних персонажів книги та середовище, в якому ті жили, «видимим». Утім, попри цю обставину, монографія Олени Дзюби дає читачеві нагоду здійснити делікатну подорож до самої «серцевини» людського буття – у його приватний простір. Ця мандрівка обіцяє бути не тільки пізнавальною, але й захоплюючою.

О.О.Боряк (Київ)